

Materski, Wojciech

"Dieportacyia narodow Kryma", Nikołaaj Fiodorowicz Bugaj, Moskwa 2003 : [recenzja]

Dzieje Najnowsze 36/1, 212-215

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ty, od momentu jejukończenia konflikt tylko się zaostrzał, dochodząc do odbierającego wszelką nadzieję natężenia strachu i nienawiści.

Lekarz wydobywający Autora z kolejnego zawału, zorientowawszy się, z jakim pacjentem ma do czynienia, skomentował to stwierdzeniem, że „lepiej jest żyć krócej ciekawie aniżeli dłużej nudno...”. Bron żyje długo, owej „ciekawości” zaś starczyłoby na kilka żywotów. Na nudy nie było w tym życiu zbyt wielu okazji... Zbliżając się do wieku patriarchów, nie traci nic z dawnych zainteresowań, emocji, ostrości widzenia i sądów, o czym ta właśnie książka jak najwyraźniej świadczy. Jeśli Autor widział w niej bilans życia, to jego wynik znajduje się na pewno po stronie „ma”.

Czytając tę skromną książkę, której Autora znam przecież od lat, ale który ukazuje się w niej od nieznanej strony, odnosiłem wrażenie, że przecież mam przed sobą szkielet scenariusza filmowego dramatyczniejszego i prawdziwszego od *Wichrów wojny*. Tylko gdzie jest ten twórca u nas, który za tym indywidualnym losem dostrzegłby wielki dramat pokolenia? I jeszcze... Książka ta to również przyczynek do kwestii „Polska i polscy Żydzi”... Przede wszystkim ci głęboko wrośnięci w polskość, w kulturę polską, nic nie tracąc ze swego zydostwa, dla których ta ziemia była ojczyzną i innej nie pragnęli. I o nich tu myślę, a znałem ich wielu. To dla nich ów „marzec 1968 roku” był dramatem, wstrząsem burzącym całe ich życie. Dotknięci dyskryminacją, jedni wybierali emigrację, ale bynajmniej nie do Izraela, lecz do Danii, Szwecji, Francji, inni decydowali się mimo wszystko pozostać w kraju w sytuacji obywateli „z zastrzeżeniami”. I jedni, i drudzy żyli i żyją z rozdarciem w samoświadomości, spotęgowanym jeszcze przez najróżniejsze transformacje. Książka Brona jest, jaksądzę, może nawet nie w pełni uświadomiona przez Autora próbą przezwyciężenia tego rozdarcia. Oby skuteczną..

Jan E. Zamojski
Warszawa

Nikołaj Fiodorowicz Bugaj, *Dieportacyia narodow Kryma*, Izdatielstwo „Insan”, Moskwa 2003, ss. 240 (oddzielnie mapa)

Najwybitniejszy rosyjski znawca problematyki deportacji, prof. Nikołaj Bugaj, wydał kolejną już w swym ogromnym dorobku pracę z tego zakresu. W Polsce ceniony jest nade wszystko za podjęcie tematyki martyrologii Polaków w państwie „nowego typu”¹; mniej znane są jego informatory i opracowania dotyczące represji deportacyjnych w stosunku do innych narodów i grup społecznych². Wszystkie one mają podobny, materiałowy charakter, a ich głównym walo-

¹ N. Bugaj, „Specjalnateczka Stalina”: *deportacje i reemigracja Polaków*, „Zeszyty Historyczne” 1994 (Pa-ryż), nr 107.

² Zob. m.in.: N. F. Bugaj, *Prawda o deportacji czeczeńskiego i inguszczyńskiego narodów*, „Woprosy istorii” 1990, nr 7; idem, *Odieportacyi kałmyckogonaroda*, „Swietwstiepi” 1990, nr 3; idem, *Wynużdiennaja migracyia kałmyckiego naroda: 1943-1944gg.*, Elista 1990; idem, *Dieportacyia nasilenija s Ukrainy*, „Ukrainskij istoričeskijżurnal” 1990, nr 10; idem, „*Nastojaszczim dokladywajem, na osnowie ukazanij dieportirujut-sa...*” *Stranicy istorii Baszkirskoj rjespubliki: nowyje fakty, wzglady, ocenki*, Ufa 1991; idem, *Opieracyia „Utu-sy”*, Elista 1991; idem, *Dieportacyia krymskich tatar w 1944*, „Ukrainskij istoričeskijżurnal” 1992, nr 1; idem, *Iosif Stalin — Ławrientiju Bierii: „Ich nado dieportirowat”*. *Dokumenty, fakty, kommientari*, Moskwa 1992; idem, *Riepressirowannyje narody: kozaki*, „Szpion” 1994, nr 4; idem, *L. Beria — I. Stalinu: „Soglasno waszemu ukazaniu...”* (*Dieportacyia narodow SSSR w 30-40-je gody*), Moskwa 1995; idem, „*Siewierwpolitičkiepriesilenija narodow*, „Siewier”, 1997, nr 3; idem, *Rossijskijekoriejcywpolitikie, „solničnogotiepla”*, Moskwa 2002.

RECENZJE

rem — obok oryginalności tematyki — są skrupulatnie zebrane, częściowo zestawione w formie tabel, dane statystyczne. Czerpał je Autor z wewnętrznej dokumentacji NKWD i instytucji sowieckich, uznawanej za dość wiarygodną.

Bugaj od kilkunastu lat bada centralne i terenowe archiwa, przechowujące spuściznę po instytucjach sowieckich, które realizowały zbrodniczą politykę deportacji. Zebrał ogromną dokumentację, która stanowiła podstawę jego wcześniejszych nowatorskich opracowań, niekiedy wydawanych z autorami — przedstawicielami opisywanego w danej pracy narodu³.

Cel i charakter książki określony został przez Autora jako: naukowy informator o tytułowym temacie — wywiezieniu przez NKWD z Krymu Tatarów krymskich oraz zamieszkujących tam innych mniejszości narodowych, uznanych za potencjalnie proniemieckie w warunkach agresji z 22 czerwca 1941 r. bądź oskarżonych na zasadzie zbiorowej odpowiedzialności o współpracę z Niemcami w pierwszym okresie wojny: Bułgarów, Greków, Ormian i „innych”. Faktycznie nie jest to informator ani leksykon — jak mógłby sugerować tytuł, lecz typowe wydawnictwo dokumentarne. Składa się na nie 211 dokumentów, w znakomitej większości dotąd nie publikowanych, przedstawiających temat od jego początków w lipcu 1941 r. (*Dyrektywa Komisarza Ludowego Spraw Wewnętrznych i Komisarza Ludowego Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR „O sposobie realizacji wysiedleń elementów społecznie niebezpiecznych z terytoriów, na których wprowadzono stan wojenny”*) po akty prawne z pierwszej połowy lat 90., wymuszone żywiołowymi powrotami na Krym wywiezionych narodów, mające w zamyśle władz rozwiązać problem przez dość formalną „rehabilitację” ofiar tych zbrodniczych deportacji (*Notatka wyjaśniająca do projektu uchwały Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej „O rehabilitacji rosyjskich Greków”*).

Problematyka, której dotyczy niniejszy tom dokumentów, ma już swoją literaturę, głównie charakteru publicystycznego. Bazuje ona na materiałach pozaarchiwalnych bądź na bardzo powierzchownych kwerendach. Spośród tych publikacji Bugaj wymienia we *Wstępie* kilka, uznanych przezeń za pożyteczne, aczkolwiek zawierające „skrajnie kategoryczne oceny” (s. 16)⁴. Uważa, nie bez racji, iż dopiero zawarte w prezentowanym tomie przekazy archiwalne upoważniają do ujęć monograficznych martyrologii narodów Krymu, choć i one nie na wszystkie pytania dają zadawalające odpowiedzi.

Do lektury dokumentów wprowadza obszerny *Wstęp*, zawierający zarys historii deportacyjnej polityki władz sowieckich, informacje o najbardziej masowych jej przejawach, a także krótką, bo liczoną od początku lat 90. historię badań nad tą tematyką. Autor prostuje szereg pojawiających się w niej błędów. Píše o warunkach osiedlenia deportowanych, podejmowanych przez nich próbach uzyskania zgody na powrót, o zapoczątkowanym kilkanaście lat temu trudnym procesie rehabilitacji i powrotów, konfliktach powracających z ludnością, która od dziesięcioleci zamieszkuje ich rodzinne ziemie. Po tej partii merytorycznej następuje część archeograficzna, w której Autor przedstawia proveniencję udostępnianej dokumentacji, zasady jej doboru, sposób prezentacji.

Dokumenty w znakomitej większości pochodzą z Archiwum Państwowego Rosyjskiej Federacji (GARF), z zespołów: NKWD-NKGB ZSRR i MWD-MGB ZSRR. Publikowane są

³ Zob. N. F. Bugaj, A. Koconis, *Labirint (Istoriczeskij ocierk o dieportacyi griekow s SSSR)*, „Omonia” 1994, nr 7, 13, 15; idem, „Objazat' NKWD SSSR... wysilit' griekow” (*O dieportacyi griekow w 1930-1950gg.*), Moskwa 1999; N. F. Bugaj, A. M. Gonow, *Kawkaz: narody w eszelonach (20-60-je gody)*, Moskwa 1998; *Narody Rossii: problemy dieportacyi i rieabilitacyi. Sbornik statiej*, pod red. N. F. Bugaja i in., Majkop 1997; *Rieabilitacyia narodow Rossii. Sbornik dokumentow*, pod red. N. F. Bugaja i in., Moskwa 2000.

⁴ M. in. M. N. Gubij, S. M. Czierwonnaja, *Krymskoje tatarskoje nacyonalnoje dwizenije*, Moskwa 1992; W. Broszewan, P. Tyglanc, *Izgnanije i wozwraszczenije*, Simferopol 1994.

w porządku rzeczowo-chronologicznym, bez skrótów, z zachowaniem oryginalnych nagłówków, z uwzględnieniem naniesionych na nie odręcznych i maszynowych dekretacji, rezolucji i paraf. Obok stanowiącej przytłaczającą większość dokumentacji dotyczącej bezpośrednio Krymu, do tomu zakwalifikowane też zostały przekazy dotyczące generalnie polityki deportacji oraz Krymu w szerszym kontekście geograficznym. Za najważniejsze dla tematu sam Autor uważa dokumenty z tzw. Teczki specjalnej Stalina (*Osobaja papka Stalina*): korespondencję kierownictwa „organów” ze Stalinem, informacje zbiorcze kierowane przez nie okresowo (niekiedy doraźnie) do Komitetu Centralnego WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych (w latach wojny — Państwowego Komitetu Obrony; po marcu 1946 r. — Rady Ministrów) i opatrzone adnotacją „Ścisłe tajne”.

Zgromadzona w książce dokumentacja podzielona została na dziewięć części w układzie rzeczowym. Część otwierająca zawiera dokumentację najpóźniejszą chronologicznie, składa się bowiem na nią 11 aktów prawnych rządów ZSRR, Federacji Rosyjskiej i Ukrainy traktujących o rehabilitacji deportowanych na zasadzie odpowiedzialności zbiorowej narodów.

W części drugiej znalazło się 17 dokumentów traktujących o sytuacji w Krymskiej Autonomicznej Republice Sowieckiej w latach 30. i pierwszej połowie lat 40. Informują one w większości o nastrojach i działaniach miejscowej ludności, wymierzonych w partyzantkę sowiecką, eskalacji ocen w tym zakresie — aż po oskarżenie całych narodowości.

Kolejna część zawiera 17 dokumentów dotyczących deportacji ludności poszczególnych miast i regionów autonomii krymskiej, dokonywanych na podstawie rozporządzeń Państwowego Komitetu Obrony ZSRR z lat 1942-1944. Koresponduje z nimi dokumentacja części czwartej, zawierająca sześć dokumentów zbiorczych, traktujących o deportacji całych mniejszości narodowych z Krymu w okresie od lipca 1941 r. do listopada 1943 r.

W kluczowej dla całego tomu części piątej znalazło się 56 dokumentów ilustrujących dokonaną w 1944 r. na ogromną skalę deportację z Krymu Tatarów, Greków, Ormian, Bułgarów i „innych”.

Mylący jest tytuł części szóstej tomu, akcentujący tylko jedno zagadnienie: likwidację statusu autonomicznego Krymu. Tymczasem zgromadzona w niej dokumentacja dotyczy spraw dalece szerszych, m.in. utworzenia przy Radzie Komisarzy Ludowych RSFRR Głównego Zarządu ds. Przesiedleń, podsumowań akcji przesiedleńczej (w latach 1939-1951), jak też dalszych planów deportacyjnych Rady Ministrów ZSRR co do Krymu (po 1955 r.).

Obszerna (52 dokumenty) jest też część siódma, traktująca o życiu przesiedlonych w nowych miejscach osadzenia, warunkach ich zamieszkania i nade wszystko pracy. Regulujące te sprawy decyzje centrum z reguły traktowały deportowanych z Krymu łącznie z deportowanymi z Gruzji i Północnego Kaukazu, jako że wszyscy oni trafiali do odludnych regionów Kazachskiej SRR. Jeden z dokumentów dotyczy kierowania tam ok. 24 tys. „nietypowych” deportowanych: żołnierzy — synów wywiezionych wcześniej rodzin, po ukończeniu przez nich służby zasadniczej, jak też więźniów, którzy w trakcie wywózki ich rodzin odbywali zasądzone kary.

Bardzo interesująca, ale nieliczna (12 przekazów) jest dokumentacja dotycząca ucieczek z miejsc osadzenia, zwolnień i prób organizowania społecznego ruchu na rzecz powrotu (Krymski Ruch Narodowy „Tengelik”). Znalazła się tu też dokumentacja z lat 70. i 80., ilustrująca „działania obronne” miejscowej administracji na Krymie i w Kraju Krasnodarskim przeciwko żywiołowo narastającej fali powrotów, z których po dziś dzień najbardziej typowe są szykany meldunkowe.

Ostatnia, dziewiąta część dokumentów ściśle koresponduje z częścią pierwszą. Zawiera 20 przekazów ilustrujących genezę aktów rehabilitacji wywiezionych z Krymu narodów oraz dokumenty traktujące o ich realizacji, a raczej — problemach z ich realizacją. Dokumenty części pierwszej i ostatniej, z uwagi na swą specyfikę, były w większości wcześniej publikowane.

RECENZJE

Sam proces rehabilitacji, formalnie już dokonany, przyniósł wywiezionym narodom wiele goryczy. Nie zawierał on tego, co ruch „Tengelik” nazywa rehabilitacją terytorialną — a więc prawa i gwarancji objęcia w posiadanie ziem, z których narody zostały wywiezione. Wyrosły i mieszkają na nich nowe pokolenia ludzi, których osadzono na Krymie po wywiezieniu represjonowanych. Stworzyły one tam zupełnie odmienną wspólnotę terytorialną, odmienny typ gospodarki, niszcząc przy okazji pozostałości kultury poprzedników. Bugajnie dysponuje odpowiednimi danymi w tej kwestii, ale zna sytuację, jaka wytworzyła się w Dagestanie po „rehabilitacji” Czeczeńców i uznaje ją za zbliżoną. Na odebranych im ziemiach osadzono ponad 60 tys. nowych mieszkańców — głównie Laków i Awarów. Gdy zaczęły się powroty, władze zupełnie straciły kontrolę nad sytuacją, próbowały wpłynąć administracyjnie na Laków, by powrócili do swych miejsc zamieszkania z lat 40. — ale ku temu nie było żadnych warunków (brak substancji mieszkaniowej, duża gęstość zaludnienia, brak miejsc pracy). Doszło do walk pomiędzy Czeczenami a Lakami i Awarami, do podminowania sytuacji społecznej na całym północnym Kaukazie — co nie pozostało bez znaczenia dla jego tragicznych losów w latach 90.

Zapewne powyższa zbieżność to przykład generalnie dużego podobieństwa losów poszczególnych represjonowanych narodów, choć nie występuje ono np. w wypadku wywózek z anektowanych w 1939 r. ziem wschodnich II Rzeczypospolitej. Na takie generalizujące, lecz zarazem pogłębione ujęcie tematu jest jeszcze za wcześnie⁵, ale Autor swym uporem w badaniu poszczególnych epizodów represji deportacyjnych wyraźnie do takiej próby się przygotowuje.

Zaproponowane przez Bugaję przemieszanie chronologiczne dokumentacji w ramach poszczególnych części bardzo utrudnia przyczynkarskie korzystanie z tomu. Jest natomiast zasadne w wypadku ich ciągłej lektury, pozwalając w pierw uchwycić linię polityki władz sowieckich, jej generalną treść, a następnie przejawy realizacji w terenie (na Krymie), aktywność miejscowych władz i organów przymusu. Przyjęty przez Autora układ uważam jednak za co najmniej dyskusyjny, nazbyt „nowatorski”. Tom byłby bardziej komunikatywny, gdyby cała dokumentacja nadać porządek chronologiczny, bez podziału na wyodrębnione merytorycznie części, natomiast w szerokim zakresie zastosować — jak to ma miejsce w klasycznych edycjach dokumentów — system odsyłaczy wewnętrznych.

W sumie otrzymaliśmy obszerny, reprezentatywny materiał źródłowy, niestety bardzo ogólnikowo opracowany (zaledwie ok. 30 przypisów). Tom zaopatrzony został w indeks nazwisk; szkoda jednak, że autor i wydawnictwo nie pomyśleli o indeksie miejscowości — bezwzględnie koniecznym w wypadku podjętego tematu. W pewnym zakresie brak ten rekompensuje załączony do książki, dużego rozmiaru (1:420 000; *Massztab: 10 wiorstw w djujmie*) barwny reprint mapy Półwyspu Krymskiego, opracowanej w 1922 r. przez Zarząd Statystyczny Krymu w Symferopolu.

Kończąc, warto wspomnieć, iż zapowiadana jest przez wydawnictwo „Insan” kolejna książka Nikołaja Bugaję z cyklu deportacyjnego: *Pribaltika: deportacyia narodow (dokumenty, fakty, kommentari)*. Zarówno wyżej omówiona, jak i zapowiedziana praca w istotny sposób zbliżą nas do możliwie pełnego poznania faktografii dotyczącej zbrodniczych deportacji, które przez kilka dziesięcioleci władze sowieckie uznawały za praktyczne narzędzie wymierzania kary całym zbiorowościom, zasiedlania pustkowi, realizacji socjalistycznej polityki wewnętrznej.

Wojciech Materski
Warszawa

⁵ Natomiast sam Bugaj podjął już wcześniej taką — popularnonaukowego charakteru — próbę, zob. N. F. Bugaj, *Dieportacyi narodow w Sowietsskom Sojuzie*, Nju Jork 1995.